

KRYSTYNA TREMBICKA

*Zmiana systemu władzy w Europie Środkowo- Wschodniej
(1989-1990): uwarunkowania i prawidłowości*

Changes in the System of Power in Central Eastern Europe (1989-1990):
Determinants and Regularities

UWARUNKOWANIA TRANSFORMACJI

Transformacja ustrojowa w Europie Środkowo-Wschodniej nastąpiła w ramach trzeciej fali demokracji, procesu zachodzącego w skali globalnej w ostatniej dekadzie XX wieku.¹ W trzeciej fali demokracji, rozpoczętej w 1974 r. w Portugalii, a trwającej do 1990 r., systemy demokratyczne zastąpiły systemy autorytarne bądź totalitarne w około trzydziestu krajach: najpierw na południu Europy, następnie w Ameryce Łacińskiej i Azji, a w końcu w państwach radzieckiej strefy wpływów.

Wśród czynników zewnętrznych, które przyspieszyły proces upadku systemu „realnego socjalizmu”, chronologicznie zaistnienie KBWE (Konferencja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie) było najwcześniej. Rokowania w ramach KBWE trwały w latach 1972-1975. Dotyczyły trzech bardzo ważnych spraw: zagadnień bezpieczeństwa, współpracy w dziedzinie gospodarczej, współpracy w dziedzinie humanitarnej i praw człowieka. Porozumienia KBWE zakończyły się podpisaniem porozumienia 1 sierpnia 1975 r. i zapoczątkowały nowy rodzaj współpracy międzynarodowej w Europie, gdyż oznaczały zaangażowanie państw socjalistycznych, których przywódcy, chcąc realizować własne, głównie ekonomiczne, interesy musieli pójść na kompromisy w zakresie praw i wolności człowieka. Podpisywane porozumienia, które nie były faktami jednostkowymi,

¹ S. P. Huntington, *Trzecia fala demokracji*, przeł. A. Dziurdzik, Warszawa 1995, s. 9 i n.

lecz procesem współpracy, stale poszerzanej i pogłębianej, tworzyły fakty dokonane w postaci „zaszczepiania” idei demokratycznych.

Zachód wykorzystał KBWE do osiągnięcia określonych ustępstw ze strony państw socjalistycznych. Doprowadził do uznania wielu standardów demokratycznych.² Dawał argumenty opozycji politycznej w tych państwach, która w latach osiemdziesiątych powoływała się na umowy podpisywane przez władze w ramach KBWE.

Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych to era Ronalda Reagana i Jana Pawła II.

Istniejący po II wojnie światowej bipolarny system bezpieczeństwa był oparty na wielopłaszczyznowej polaryzacji społeczności międzynarodowej wokół dwóch dominujących państw-centrów: Stanów Zjednoczonych Ameryki i Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Stan stosunków między supermocarstwami miał decydujący wpływ na sytuację w Europie Środkowo-Wschodniej.

O przełomie 1989 r. w Europie Środkowo-Wschodniej zadecydował zwrot w polityce amerykańskiej widoczny u schyłku lat siedemdziesiątych XX wieku, a utrwalony w następnym dziesięcioleciu. Zwrot ten polegał na kumulacji trzech elementów: 1) podejścia ideologicznego do komunizmu i odmawiania ZSRR moralnego prawa do bycia równorzędnym partnerem w stosunkach międzynarodowych, w tym traktowania tego państwa jako „imperium zła”; 2) odejścia w amerykańskiej polityce zagranicznej od tradycyjnego powstrzymywania (*containment*) na rzecz odepchnięcia (*rollback*),³ 3) zanegowania aktualnej strefy wpływów ZSRR poza granicami państwa i podjęcia starań na rzecz jej zmniejszenia. Miało to doprowadzić najpierw do wyczerpania ekonomicznego i militarne, a w konsekwencji do pokonania przeciwnika.*

Nowy kierunek strategii amerykańskiej zatwierdzonej przez prezydenta Ronalda Reagana w 1983 r. zakładał odrzucenie zasady koegzystencji dwóch systemów polityczno-społecznych na rzecz działań prowadzących do zmian w bloku radzieckim. Zaatakowano podstawowe, najsłabsze punkty ekonomiczne i poli-

² J. Stańczyk, *Przeobrażenia międzynarodowego układu sił w Europie na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych: analiza uwarunkowań i mechanizmów w kontekście bezpieczeństwa międzynarodowego*, Warszawa 1999, s. 94-95.

³ Styl rozumowania polityków amerykańskich okresu „zimnej wojny” dokładnie został przedstawiony w pracy: Z. Mazur, *Containment - amerykańska polityka powstrzymywania*, „Przegląd Zachodni” 1992, nr 2, s. 39-67. Natomiast zmiana podejścia do ZSRR zob. Z. Brzeziński, *Plan gry. USA - ZSRR*, Warszawa 1990, *passim*.

⁴ Zob. W. Paruch, K. Trembicka, *Typologia systemów bezpieczeństwa w XIX i XX wieku*, Lublin 1996, s. 76 i n.; *id.*, *Wspólnota czy rozbieżność doświadczeń. O historycznych zewnętrznych uwarunkowaniach przebudowy w Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 r.*, [w:] *Europa Środkowo-Wschodnia. Region, państwa i społeczeństwa w czasie transformacji*, pod red. J. A. Rybczyńskiej, Lublin 2000, s. 29-30; *id.*, *Równowaga sił czy zbiorowy paternalizm mocarstw. Rozważania o typologii systemów bezpieczeństwa w XIX i XX wieku*, „Przegląd Zachodni” 1995, nr 4, s. 33.

tyczne systemu radzieckiego.⁵ Towarzyszyło temu zainteresowanie USA Europą Środkowo-Wschodnią. W przypadku Polski była to tajna pomoc finansowa, wywiadowcza i wsparcie logistyczne dla ruchu „Solidarności”, co zapewniało przetrwanie opozycji w środku radzieckiego imperium oraz sankcje ekonomiczne wobec Polski po wprowadzeniu stanu wojennego 13 grudnia 1981 r.⁶

ZSRR ostatecznie przegrał wyścig zbrojeń z USA. Uzewnętrzniiona w ten sposób słabość systemu komunistycznego wymusiła zmiany.⁷ Polityka amerykańska oraz świadomość decydentów radzieckich o ograniczonych możliwościach spowodowały po 1985 r. zwrot w polityce Moskwy.

Do innych czynników, które miały wpływ na zmiany w Europie Środkowo-Wschodniej należy wybór 16 października 1978 r. metropolity krakowskiego, kardynała Karola Wojtyły na papieża. To wpływ trudno wymierny, ale bardzo istotny, zwłaszcza ze względu na opozycyjną wobec władz komunistycznych rolę Kościoła katolickiego oraz ogromny autorytet Jana Pawła II, zwłaszcza w społeczeństwie polskim. Podkreślić należy wpływ głoszonej nauki oraz znaczenie pielgrzymek Ojca Świętego na postawy Polaków. Poza sprawami religijnymi zawierały one treści społeczne i polityczne. Jan Paweł II wykazywał stałe zainteresowanie sytuacją w ojczyźnie. Znane są inicjatywy papieskie na rzecz „mediacji narodowej” w latach 1980-1981, w tym list papieski po wprowadzeniu stanu wojennego z 18 grudnia 1981 r., w którym prosił o zaniechanie działań mogących przynieść rozlew krwi.⁸ Trudny do przecenienia

⁵ W praktyce oznaczało to uruchomienie kilku typów działań: 1) znaczna pomoc finansowa i militarna dla ruchu oporu w Afganistanie, jak również dostawy dla mudżahedinów służące przeniesieniu wojny na teren samego Związku Radzieckiego (celem była destabilizacja radzieckiej Azji Środkowej przy wykorzystaniu różnicowania etnicznej zamieszkującej tam ludności); 2) kampania mająca na celu drastyczną obniżkę napływu twardej waluty do Związku Radzieckiego poprzez obniżkę ceny ropy naftowej, uzyskaną we współpracy z Arabią Saudyjską, oraz obniżenie eksportu gazu ziemnego na Zachód; 3) działania na rzecz drastycznego ograniczenia dostępu Związku Radzieckiego do najnowszej technologii i kredytów (zablokowanie także kredytów dla innych państw bloku wschodniego bądź ich udzielanie jedynie po kursach rynkowych); 4) szeroko zakrojona kampania dezinformacji technologicznej w celu zniszczenia gospodarki radzieckiej; 5) wzrost zbrojeń na wysokim poziomie technicznym w celu doprowadzenia gospodarki radzieckiej do ruiny i zaostżenia kryzysu zasobów. Realnym odbiciem w sferze militarnej była Inicjatywa Obrony Strategicznej (SDI), której realizacja miała wykluczyć możliwość skutecznego radzieckiego odwetu, tym samym anulować regułę pewnego wzajemnego zniszczenia w przypadku konfliktu z użyciem broni jądrowej; 6) rzecznictwo dla spraw demokratyzacji poprzez Agencję Informacyjną Stanów Zjednoczonych, Głos Ameryki, Radio Wolna Europa i Radio Swoboda. Zob. P. Schweizer, *Victory czyli zwycięstwo. Tajna historia świata lat osiemdziesiątych. CIA i „Solidarność”*, Warszawa 1994, s. 16; S. Huntington, *op. cit.*, s. 101-102.

⁶ P. Schweizer, *op. cit.*, s. 17.

⁷ Por. M. Nurek, *Uwarunkowania zewnętrzne niepodległości Polski w wieku XX. Przełomowe zmiany w międzynarodowym status quo a los kraju mniejszego*, [w:] *U progu niepodległości 1918-1989. Zbiór studiów*, pod red. R. Wapińskiego, Wyd. „STEPAN desing” 1999, s. 39.

⁸ H. Stehle, *Tajna dyplomacja Watykanu. Papiestwo wobec komunizmu (1917-1991)*, przekł. R. Drecki i M. Struczyński, Warszawa 1993, s. 309, 312.

jest wpływ pielgrzymek papieskich na sytuację w Polsce. Papież mobilizował rodaków, uświadamiając, że mają wystarczająco dużo siły, aby przeciwstawić się systemowi. Pierwsza pielgrzymka rozpoczynała proces rozkładu komunizmu od środka. Była impulsem dla polskiej odnowy. Stanowiła otwarte przeciwstawienie się ideologii marksistowskiej: negowanie walki klas, wyeksponowanie katolickiej nauki społecznej jako sposobu interpretacji zjawisk we współczesnym świecie. Papież podjął przemyślaną politykę, zmierzającą do osłabienia pozycji ateizmu i państwa „realnego socjalizmu”, m.in. poprzez bezpośredni kontakt z prezydentami: Jimmim Carterem i Ronaldem Reaganem.

Michaił Gorbaczow, wybrany na stanowisko sekretarza generalnego KC KPZR w 1985 r., traktował rozpoczętą przez siebie przebudowę („pieriestrojkę”) jako konieczność.⁹ *Pieriestrojka* to próba odgórnej reformy systemu mająca zapobiec rozkładowi imperium. Za jej początek przyjmuje się na ogół różne okoliczności: wystąpienie Gorbaczowa na plenum KC KPZR 23 kwietnia 1985 r., gdy użył słów *pieriestrojka* (przebudowa), *uskorienije* (przyspieszenie) i *glasnost* (jawność),¹⁰ bądź ogłoszenie koncepcji rozbrojenia nuklearnego w 1986 r.¹¹ lub wystąpienie Gorbaczowa na posiedzeniu KC KPZR w 1987 r.¹² W końcu stycznia 1987 r. na plenum KC KPZR uznano *glasnost* za oficjalny kierunek polityki państwa radzieckiego, stwarzając tym samym nową jakość w polityce radzieckiej. Zasygnalizowano światu, że z chwilą dojścia do władzy Gorbaczowa doktryna Breżniewa należy do przeszłości o tyle, o ile zmiana uwarunkowania geopolitycznego dopuszcza do całkowicie wewnątrz krajowego rozwiązania kryzysów systemu.

Diagnoza stanu państwa radzieckiego była negatywna. Zaniechanie reform spowodowałyby -zdaniem Gorbaczowa -zaostrenie sytuacji wewnętrznej, a to z kolei groziło poważnym kryzysem społeczno-gospodarczym i politycznym. *Glasnost* pojmowana była jako krytyka wszystkiego, co okazało się błędne i szkodliwe w przeszłości. Zgodnie z założeniami miała ona służyć przygotowaniu nowych rozwiązań koncepcyjnych. *Pieriestrojka* to reforma ustroju w celu „nadania socjalizmowi bardziej nowoczesnych form organizacji społeczeństwa”. Gorbaczow w swojej książce pisał nie tyle o nowoczesności, ile o stopniowej demokratyzacji systemu, o konieczności rozwoju „demokracji socjalistycznej” i „socjalistycznej samorządności”. Wśród proponowanych rozwiązań w sferze politycznej nie było mowy ani o pluralizmie politycznym, ani o odejściu od socjalizmu. Przeciwnie, Gorbaczow zapowiadał powrót do źródeł komunizmu. Z publicznych wypowiedzi Abel Aganbegiana, doradcy Gorbaczowa do spraw gospodarczych, w USA w 1988 r. wynikało, że docelowo chodziło o odejście

⁹ Zob. M. Heller, *Siódmy sekretarz. Blask i nędza Michaila Gorbaczowa*, Lublin 1993, s. 59.

¹⁰ J. Smaga, *Era Gorbaczowa?*, Warszawa 1989, s. 3.

¹¹ K. Łastawski, *Dylematy współistnienia*. Warszawa 1987, s. 99-100, 155-166; K. Sanducci, *Wielki błąd (rzecz o Gorbaczowie)*, Gdynia 1990, s. 8.

¹² F. Thom, *Czas Gorbaczowa*, Warszawa 1990, s. 42.

od systemu monopartyjnego z wszystkimi jego konsekwencjami. W gospodarce przewidywano wprowadzenie zasad rynkowych, „pełnego rachunku ekonomicznego” oraz restrukturyzację w postaci zmiany priorytetów w nakładach na produkcję: ograniczenie przemysłu ciężkiego, zwiększenie nakładów na środki konsumpcyjne.¹³ W założeniach miała to być odgórna rewolucja możliwa do skopiowania w innych państwach socjalistycznych.¹⁴

Dojście do władzy Gorbaczowa oznaczało w praktyce liberalizację systemu. W ZSRR w wyniku „pierestrojki” podważone zostały pewne elementy wszechwładztwa partii, a ośrodek centralnej dyspozycji politycznej przesunął się z Biura Politycznego KC KPZR do Rady Najwyższej i urzędu jej przewodniczącego. Natomiast lokalne komitety partyjne zachowały w znacznym stopniu kontrolę nad terenem - w ten sposób w miejsce jedynowładztwa wytworzył się system swoistej dwuwładzy partyjno-państwowej, przy czym osoba prezydenta zespalała oba człony władzy i gwarantowała realny wpływ partii na usamodzielnione i formalnie pozapartyjne organy państwa.¹⁵ Została złagodzona cenzura, w lutym 1986 r. nadano telemost Leningrad-Seattle, dzięki czemu mieszkańcy ZSRR mogli zapoznać się z opinią Zachodu, w rok później zaprzestano zagłuszania audycji BBC i „Głosu Ameryki”.

Koncepcja nowego myślenia politycznego była opracowana przez zespół doradców Gorbaczowa, z których wielu było powiązanych z politykami wytyczającymi kierunki radzieckiej polityki zagranicznej. Fakt ten zaważył na koncepcji przemian - nie ograniczały się one tylko do zmian wewnętrznych, ale obejmowały także politykę zagraniczną. Nowa polityka odnosiła się do państw Zachodu oraz do stosunków z krajami sojuszniczymi. Zakładano rewizję polityki imperialnej: odejście od konfrontacji w stosunkach z Zachodem i cofnięcie wsparcia politycznym sojusznikom i klientom w państwach satelickich.¹⁶ Efektem nowej polityki było m.in. podpisanie traktatu o likwidacji rakiet krótkiego zasięgu. Dzięki tym posunięciom Gorbaczow uzyskał niezwykłą

¹³ Zob. M. Gorbaczow, *Przebudowa i nowe myślenie. Dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1989, s. 15-16, 36,40-41; K. Żukowska, *Determinanty przemian systemowych w Polsce. Pierestrojka, detente a próba systemowej rekonstrukcji w Polsce*, Warszawa 1990, s. 20.

¹⁴ M. Gorbaczow, *op. cit.*, s. 217-230. Zob. też: E. Cziomer, *ZSRR wobec przemian politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Łagodna agonia realnego socjalizmu. Mechanizmy polityczne życia społecznego w Polsce w latach osiemdziesiątych*, pod red. J. Hausnera i T. Klementowicza, Warszawa 1991, s. 274 i n.

¹⁵ A. Małkiewicz, *Wybory czerwcowe 1989*, Warszawa 1994, s. 14-15; B. Rychlowski, *Niestabilność Europy Wschodniej a bezpieczeństwo międzynarodowe*, Warszawa 1991, s. 15-16.

¹⁶ A. Werblan, *Co naprawdę wydarzyło się w Europie Środkowo-Wschodniej*, „Przegląd Społeczny” 1993, nr 10, s. 54-60. Sygnałów o próbie rewizji stosunków między centrum a peryferiami było wiele, min. w kwietniu 1987 r. w Bukareszcie Igor Ligaczow, uznawany za przywódcę radzieckiej „konserwy” i wroga Gorbaczowa potwierdził, że każdy kraj może działać w sposób niezależny. Za: G. Mink, *Siła czy rozsądek. Historia społeczna i polityczna Polski (1980-1989)*, przeł. z francuskiego M. Kujawski, Kraków 1992, s. 202.

popularność na Zachodzie. Redakcja „Time” obwołała go w 1987 r. człowiekiem roku, a w następnym został zgłoszony do Pokojowej Nagrody Nobla.

Badacze stosunków międzynarodowych słusznie traktują transformację ustrojową w Europie Środkowo-Wschodniej jako niezamierzony efekt polityki Gorbaczowa, który - rozpoczynając pierestrojkę - nie wykraczał poza reformę socjalizmu.¹⁷ Ekipa Gorbaczowa liczyła zapewne na łagodniejszy i bardziej ewolucyjny przebieg wydarzeń. ZSRR odrzucił ideologiczny mesjanizm i bezwarunkową obronę interesów swoich sojuszników w imię solidarności klasowej na rzecz przede wszystkim obrony państwowych interesów Moskwy. Spowodowało to inny stosunek Moskwy do państw środkowoeuropejskich, odejście od stosunku suzerennego na rzecz suwerennego.¹⁸

Ze znanych historykom ekspertyz opracowywanych na użytek gremiów kierowniczych ZSRR wynikało, że w wariacie pesymistycznym dopuszczano w dwóch państwach bloku: w Polsce i na Węgrzech zmianę ustroju politycznego oraz przejęcie władzy przez dotychczasową opozycję polityczną. Uznano, że będzie to dla ZSRR korzystne.¹⁹ Generalnie można stwierdzić, że ekspertyzy charakteryzował radykalizm. Nie tylko dopuszczano możliwość zmiany ustroju, ale przyjmowano, że może to być dla ZSRR pożądane i korzystne. Nie mogło więc być mowy o ewentualnej interwencji w celu powstrzymania zmian. Użycie siły w stosunkach z państwami socjalistycznymi uznawano za wykluczone, nawet w najbardziej skrajnych sytuacjach. W opracowaniu MSZ postulowano, aby zachować w Europie Środkowo-Wschodniej ograniczoną obecność wojskową i podtrzymywać niepewność, co do możliwej roli wojsk w krytycznej sytuacji wewnętrznej politycznej.

Spośród przyczyn zewnętrznych wymienić także należy wydarzenia z 1989 roku w Polsce, tj. zarówno Okrągły Stół, jak i utworzenie rządu z udziałem dotychczas rządzących oraz części opozycji. Efekt „lawiny” lub wzorowania, wzmacniany przez nowoczesne środki łączności międzynarodowej, był stymulujący. Ukazywał model dla przyszłych zmian systemowych w innych krajach.²⁰

¹⁷ Tak „pierestrojkę” traktował Aleksander Jakowlew, reformator i jeden z najbliższych współpracowników Gorbaczowa, AAN, KC PZPR, sygn. XI/402, Wystąpienie członka Biura Politycznego, sekretarza KC KPZR tow. Aleksandra Jakowlewa 16 III 1988 r. na naradzie sekretarzy KC partii komunistycznych i robotniczych krajów socjalistycznych w Ułan Bator, k. 8, 19.

¹⁸ W. Paruch, K. Trembicka, *Wspólnota czy rozbieżność doświadczeń...*, s. 30.

¹⁹ *Opracowanie dotyczące sytuacji wewnętrznej w europejskich państwach socjalistycznych przygotowane w Instytucie Gospodarki Systemu Socjalistycznego Akademii Nauk ZSRR w lutym 1989 r.*, [w:] *Polska 1986-1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji*, Miedzeszyn, 21-23 października 1999, t. 3. *Dokumenty*, pod red. A. Dudka, A. Friszkego, Warszawa 2002, s. 238-248; *Opracowanie dotyczące stosunków ZSRR z europejskimi państwami socjalistycznymi przygotowane w Wydziale Zagranicznym KC KPZR w lutym 1989 r.*, oraz *Opracowanie dotyczące sytuacji wewnętrznej w europejskich państwach socjalistycznych w ministerstwie spraw zagranicznych ZSRR w lutym 1989 r.*, *ibid.*, s. 222-232.

²⁰ S. Huntington, *op. cit.*, s. 33, 55, 107.

Niewątpliwie przychylna neutralność centrum była warunkiem koniecznym do przeprowadzenia zmian, ale -jak trafnie zauważa A. Paczkowski - niewystarczającym i niedecydującym. Równie ważna była wola przeprowadzenia zmian przez dotychczas rządzących oraz przez społeczeństwo.²¹

O upadku systemu komunistycznego w Europie Środkowo-Wschodniej niewątpliwie zadecydowało wiele czynników wewnętrznych. Najważniejszym czynnikiem był pogłębiający się wielopłaszczyznowy kryzys wewnętrzny i niemożność sprostanania konkurencji wobec Zachodu ani tym bardziej wezwaniom współczesności.

Zasadniczą przyczyną kryzysu było niedostrzeżenie i niedocnienie przez przywódców ZSRR i innych państw bloku kolejnej rewolucji naukowo-technicznej, która następowała od połowy lat 70. w świecie. Nie zauważyli, że w gospodarce zaczęły tracić znaczenie takie surowce, jak: węgiel i żelazo oraz przemysł ciężki, np. stalowy i metalowy, który na tych surowcach był oparty. O rozwoju gospodarki światowej coraz bardziej decydowały gałęzie wytwórczości oparte na mikroprocesorach, jak automatyka, informatyka. Przemiany miały kompleksowy charakter, a kraje, które nie potrafiły się do nich dostosować, wypadały z konkurencji i traciły swoje znaczenie w świecie.

Tak więc na przełomie lat 70. i 80. obóz socjalistyczny wszedł w okres poważnego zastojów ekonomicznego w porównaniu z rozwiniętymi gospodarko krajami świata, nie podjął wyścigu związanego z walką o wprowadzenie w życie nowych metod i form gospodarowania. To wszystko zbiegło się z jawnie wrogą polityką amerykańską za prezydentury Reagana.

W niektórych państwach, jak np. w Polsce istniał otwarty konflikt polityczny między władzą a dużą częścią społeczeństwa. System komunistyczny skazany był więc na porażkę, choć perspektywa czasowa była trudna do określenia.

Politologowie i historycy zajmujący się problematyką uwarunkowań transformacji ustrojowej w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, bez których nie byłaby możliwa „jesień ludów”, wskazują, że załamanie systemu komunistycznego nie nastąpiło nagle. Badacze procesu przemian w ZSRR i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej wiążą to z wieloma wydarzeniami.

Politolog Adam Daniel Rotfeld jako przejawy dysfunkcji systemu wymienia wydarzenia występujące bezpośrednio po śmierci Stalina: masowe wystąpienia robotników w Niemieckiej Republice Demokratycznej (czerwiec 1953 r.), krytyka „kultu jednostki” w ZSRR w czasie XX Zjazdu KPZR oraz zapoczątkowane przez Nikitę Chruszczowa reformy, robotnicze protesty w Poznaniu w czerwcu 1956 r., a także wiele późniejszych: „wiosna praska” i „wypadki marcowe” w Polsce w 1968 r., „wydarzenia grudniowe” na Wybrzeżu w 1970 r., protesty robotnicze w Radomiu w 1976 r. i na Wybrzeżu w 1980 r. Ważne było

²¹ A. Paczkowski, *Wielki historyczny eksperyment, czyli koniec realnego socjalizmu (w Polsce)*, „Zeszyty Historyczne” 1995, z. 111, s. 6.

powstanie NSZZ „Solidarność”, gdyż sam fakt istnienia związku, a nawet jego delegalizacji oznaczał nową jakość w życiu politycznym i społecznym, ponieważ po raz pierwszy w bloku komunistycznym powstała i funkcjonowała organizacja niezależna od władzy. Wszystko to było jednak niewystarczające do zasadniczej zmiany systemu. Rotfeld przypomina, że „pole manewru politycznego wyznaczały sąsiadom Polski interwencje zbrojne w Niemieckiej Republice Demokratycznej (1953 r.), na Węgrzech (1956 r.) i w Czechosłowacji (1968 r.). W Polsce granicę możliwych zmian określił stan wojenny. Oficjalne proklamowanie »prawa« do użycia siły w celu utrzymania określonego modelu ustrojowego w krajach związanych sojuszem z ZSRR (»doktryna Breżniewa«) [...] uświadamiało zarówno społeczeństwom, jak również reformatorskim elitom wewnątrz partii sprawujących władzę, że możliwe są ograniczone korekty w systemie, ale nie jest możliwa zmiana samego systemu”.²² Tak więc zasadniczy zwrot był możliwy dopiero po przekształceniach zewnętrznych, które były niezbędne do przeprowadzenia dalszych zmian.

Witold Morawski upatruje źródeł upadku systemu przede wszystkim „w styku cywilizacji sowieckiej z cywilizacją zachodnią, co uwidoczniło się coraz wyraźniej w skali globalnej: w rywalizacji militarnej, co stało się oczywiste w latach osiemdziesiątych; w rywalizacji ekonomicznej (Chruszczow zapowiadał przegonienie Zachodu przez ZSRR do 1980 r.); w rywalizacji stopy życiowej, co stało się unaoczniło ludziom - dzięki środkom masowego komunikowania, »efektowi demonstracji - rosnącą lukę materialną między Wschodem i Zachodem”.²³ Zewnętrzne uwarunkowania doprowadziły ZSRR do udanej Gorbaczowowskiej „głośności” i zupełnie nieudanych prób „pieriestrojki”, do decyzji o wycofaniu się z Afganistanu, do zgody na zjednoczenie Niemiec, a także zapewne do niesprzeciwiania się rozmowom Okrągłego Stołu w Polsce. Wszystko to opierało się na - niesłusznym jak się okazało - założeniu, że możliwy jest demokratyczny socjalizm. Morawski akcentuje fakt uświadomienia sobie przez elity komunistyczne oraz buntujące się społeczeństwa olbrzymiej luki cywilizacyjnej między komunizmem a kapitalizmem, co miało kluczowe znaczenie w inicjowaniu wielkiej transformacji.

Badacze, analizujący uwarunkowania zewnętrzne, wskazują przede wszystkim na zmiany w ZSRR.²⁴ Andrzej Walicki zauważył, że politycy i politolodzy zachodni byli zaskoczeni niemal lawinowym upadkiem reżimów komunistycz-

²² A. D. Rotfeld, *Zmiany w systemie bezpieczeństwa europejskiego*, „Sprawy Międzynarodowe” 1990, nr 7-8, s. 7.

¹³ W. Morawski, *Zmiana systemowa jako wyzwanie cywilizacyjne*, [w:] *Polska 1989-1992: Fragmenty pejzażu*, oprac. M. Grabowska i A. Sulek, Warszawa 1993, s. 9.

²⁴ M. Dobroczyński, *Polska a przemiany w państwach Europy Wschodniej*, „Sprawy Międzynarodowe” 1991, nr 1, s. 40; J. Fiszer, *Międzynarodowe uwarunkowania przemian demokratycznych w Polsce i byłej NRD po 1989 roku*, [w:] *Przemiany w Polsce i NRD po 1989 roku*, pod red. J. Holzera i J. Fiszera, Warszawa 1996, s. 63-64.

nych w Europie Środkowo-Wschodniej. Dowodzi, że wydarzenia w 1989 r. nie były wynikiem antykomunistycznej polityki Zachodu. Dopiero po zmianie ustrojów w Europie Środkowo-Wschodniej, Zachód dostrzegł, że jedną z przyczyn owego ujawnionego „braku wyobraźni” było pomniejszanie znaczenia wewnętrznych przemian zachodzących w krajach „bloku wschodniego”. Walicki uważa, że należy doceniać i dostrzegać źródła wewnętrznej słabości państw tego bloku, wewnętrznego kryzysu „realnie istniejącego socjalizmu” oraz niezamierzonych efektów (borykającej się z kryzysem) polityki Gorbaczowa. Według Walickiego podstawowym czynnikiem detotalizacji była niemożność urzeczywistnienia komunistycznej utopii. Pojawienie się „fenomenu Gorbaczowa” symbolizowało przejście ZSRR do jakościowo nowego etapu: do detotalizacji pozytywnej, rozumianej jako realizacja świadomego programu reformy wewnątrzsystemowej, która szybko przekształciła się w program odgórznej rewolucji, wywołującej dalekosiężne, nie zawsze przewidziane konsekwencje. Jedną z nich było wycofanie się z doktryny zakładającej podtrzymywanie reżimów komunistycznych w Europie Środkowo-Wschodniej.²⁵

O słabości systemu komunistycznego niewątpliwie świadczyło powstanie opozycji politycznej w państwach bloku komunistycznego, najwcześniej w Polsce, a następnie na Węgrzech i w Czechosłowacji. W 1976 r. powstały w Polsce Komitet Obrony Robotników (KOR) oraz Ruch Obrony Praw Człowieka i Obywatela; w Czechosłowacji istniała „Karta 77” oraz Komitet Obrony niesprawiedliwie prześladowanych.²⁶ Wiosną 1977 r. w Budapeszcie powstała pierwsza grupa samizdatu. W tym samym roku próbowano utworzyć Węgierską Grupę Helsińską. W 1979 r. powstał wzorowany na KOR Prywatny Fundusz Wspierania Ubogich (SETA). Pierwsze organizacje opozycyjne miały na celu akcentowanie problemu łamania praw człowieka w państwach komunistycznych.

Po polskim „Sierpniu” nastąpił dalszy rozwój działalności opozycyjnej. W Polsce powstały niezależne od władzy państwowej związki zawodowe. Utworzono także niezależne oficyny wydawnicze, zaczęły wychodzić podziemne pisma opozycyjne. W Europie Środkowo-Wschodniej, równoległe do opozycji czysto politycznej, na początku lat osiemdziesiątych, zaczęły rozwijać się ruchy: pacyfistyczny i ekologiczny. Na Węgrzech w 1986 r. powstało Węgierskie Forum Demokratyczne z zadaniem przekształcenia państwa w demokratyczne i suwerenne. Stopniowo pojawiały się także ruchy na rzecz obrony praw człowieka. W Bułgarii powstałe w 1988 r. Niezależne Stowarzyszenie Obrony Praw Człowieka walczyło o pluralizm polityczny, związkowy i światopoglądowy,

²⁵ A. Walicki, *Zniewolony umysł po latach*, Warszawa 1993, s. 290-294; *id.*, *Zrozumieć przeszłość*, „Zdanie” 1990, nr 2-3, s. 6-7; *id.*, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 509 i n.; *id.*, *Polskie zmagania z wolnością widziane z boku*, Kraków 2000, s. 101.

²⁶ J. Gorzowski, W. Morawski, *Jesień narodów*, Warszawa 1991, s. 119.

niosło pomoc osobom represjonowanym. W 1989 r. pojawił się niezależny ruch związkowy. 1 listopada 1989 r. przedstawiciele ugrupowań niezależnych utworzyli bułgarską sekcję Międzynarodowego Komitetu Helsińskiego.²⁷ Od 1989 r. rozpoczął się proces tworzenia opozycyjnych partii politycznych.

Lata osiemdziesiąte XX wieku charakteryzowały się także większą aktywnością społeczną w postaci udziału w organizowanych przez opozycję demonstracjach politycznych oraz happeningach. O ile poczynania Gorbaczowa nie wzbudziły entuzjazmu w przywódcach NRD czy Bułgarii, o tyle wywołały oddźwięk w społeczeństwie. W NRD ferment rozpoczął się w kwietniu 1989 r. Środowiska opozycyjne krytykowały przed zbliżającymi się wyborami komunalnymi ordynację wyborczą, a po wyborach (7 maja) zwracały uwagę na fałszerstwa. Odbywały się demonstracje na rzecz reform oraz ucieczki do RFN.²⁸ Cechą charakterystyczną kryzysu bułgarskiego był eksodus ludności narodowości tureckiej, co pogłębiało kryzys gospodarczy. Organizacje opozycyjne domagały się od władz podjęcia dialogu.

PRAWIDŁOWOŚCI I PODOBIENSTWA

OGRANICZONE REFORMY SYSTEMOWE W POLSCE I NA WĘGRZECH W 1988 ROKU

Odmienne były reakcje władz w poszczególnych państwach na kryzys systemu. Z propozycjami zmian personalnych w elicie rządzącej wystąpiły władze na Węgrzech, w Polsce i w Czechosłowacji. W maju 1988 r. odsunięto 8 członków Biura Politycznego Węgierskiej Socjalistycznej Partii Robotniczej, co było związane z dojściem do głosu Imre Pozsgaya i Rezsó Nyersa, utożsamianych z programem reform.

W Polsce Sejm odwołał 19 września 1988 r. rząd Zbigniewa Messnera oraz powołał Mieczysława Rakowskiego na stanowisko prezesa Rady Ministrów. Zmiany te oficjalnie były tłumaczone koniecznością kolejnych zmian w gospodarce, tym razem bardziej radykalnych. W rzeczywistości wobec coraz mniej stabilnej sytuacji społeczno-gospodarczej władze potrzebowały tzw. kozła ofiarnego, którym stał się rząd Messnera.²⁹ Zmian dokonano także w kierownic-

²⁷ *Ibid.*, s. 93 i n.

²⁸ *Ibid.*, s. 74-76.

²⁹ Zob. K. Bolesta-Kukułka, *Gra o władzę a gospodarka. Polska 1944-1991*, Warszawa 1992, s. 137. Messner nie miał szans na utrzymanie stanowiska. W przedstawionym na początku 1988 r. „Programie realizacyjnym II etapu reformy gospodarczej (z uwzględnieniem polityki cenowo-dochodowej)” za niezbędne, obok wielu innych reform, uznawał przeprowadzenie zmiany cen. Te z kolei - w opinii Wydziału Polityki Społeczno-Ekonomicznej KC PZPR - „powinny kończyć a nie „otwierać” program II etapu reform”. Poza tym przypomniano, że „proponowana pierwotnie koncepcja radykalnego dojścia Jednym ruchem” do globalnego zrównoważenia gospodarki i wprowadzenia - w całej gospodarce [podkreślenie w tekście - K. T.] - prawidłowych podstaw

twie PZPR. W czasie pierwszej części X Plenum KC PZPR (20-21 grudnia 1988 r.) odeszli tzw. twardogłowi, a przyszli ludzie młodszy, wywodzący się spoza klasycznego aparatu władzy, o poglądach liberalnych.³⁰ W Czechosłowacji 11 października 1988 r. upadł rząd Lubomira Strougała, którego zastąpił Ladislav Adamec, uważany za partyjnego liberała.

Na Węgrzech i w Polsce dodatkowo władze zaproponowały reformy. Różny był zakres i zasięg zmian podejmowanych przez partię komunistyczną. Dotyczyły one spraw politycznych, społecznych i gospodarczych i mieściły się w ramach dotychczasowego ustroju. Na Węgrzech zapowiadano co prawda wystąpienie z inicjatywą wprowadzenia pluralizmu politycznego i zapewnienia konstytucyjnych gwarancji ku temu, ale jednocześnie oceniano, że społeczeństwo węgierskie nie było przygotowane do systemu wielopartyjnego. Poza tym władze obawiały się anarchii i utraty kontroli nad pracownikami. 15 lutego 1989 r. w czasie posiedzenia KC WSPR oznajmiono, że ruchy, które pojawiły się na scenie politycznej, muszą najpierw wykazać się odpowiedzialnością i wnieść wkład w rozwiązywanie krajowych problemów. Komuniści węgierscy deklarowali rozmowy i porozumienie z przedstawicielami wszystkich organizacji, o ile przestrzegają konstytucji, uznawały socjalistyczną drogę rozwoju kraju i międzynarodowe zobowiązania sojusznicze. Jednocześnie władze partii oświadczyły, że WSPR zamierzała odgrywać ustaloną rolę w społeczeństwie. Ciekawie brzmiały węgierskie partyjno-rządowe propozycje ustaw gwarantujących m. in. swobodę demonstracji.³¹

Na Węgrzech 11 stycznia 1989 r. Zgromadzenie Narodowe uchwaliło ustawę o stowarzyszeniach i zgromadzeniach, pozwalającą na nieskrępowane zakładanie organizacji społecznych i przeprowadzanie demonstracji. Zapowiedziano także podjęcie prac nad nową konstytucją. Sądono, że uda się zorganizować „radę porozumienia narodowego” przy jednoczesnym utrzymaniu faktycznego prymatu partii - „główną siłę reformatorską w kraju”. Ważne było posiedzenie KC WSPR w lutym 1989 r., na którym zdecydowano, że wolne wybory odbędą się po uzgodnieniu z siłami opozycji zasad, które pozwolą komunistom utrzymać dominującą pozycję w rządzie oraz kontrolę nad wojskiem, policją i polityką zagraniczną.³²

rachunku ekonomicznego i wyborów ekonomicznych przedsiębiorstw była poprawna, ale nie znalazła poparcia w referendum”. AAN, KC PZPR, mkf. 3222, Protokół nr 56 posiedzenia Biura Politycznego wraz z załącznikami w 121 1988 r., k. 100, 102. W dokumencie „Stan i przewidywany rozwój sytuacji pieniężno-rynkowej do końca 1988 r.” Messner nie pozostawił złudzeń, że brak było jakichkolwiek szans na polepszenie sytuacji gospodarczej. AAN, KC PZPR, mkf. 3252, Protokół nr 87 z posiedzenia Biura Politycznego KC PZPR wraz z załącznikami w dniu 6 IX 1988 r., k. 35-36.

³⁰ Zob.: *Zmiany w kierownictwie partii*, „Polityka”, 31 XII 1988, nr 53, s. 2; J. Bijak, *Pluralizm rozsądnych*, „Polityka”, 21 I 1989, nr 3, s. 6.

³¹ Zob. na ten temat: R. Wiśniewski, *Droga od kadaryzmu - sify sprawcze i perspektywy*, „Polska w Europie” (Zeszyty Ośrodka Studiów Międzynarodowych przy Senacie RP), 1990, z. 2, s. 44-45. *Relacja z obrad*, „Trybuna Ludu”, 17 II 1989, nr 41, s. 10.

³² Zob. J. Gorzowski, W. Morawski, *op. cit.*, s. 53-54.

Rząd Rakowskiego w Polsce wystąpił z projektem kolejnej reformy, tzn. z programem konsolidacji gospodarki narodowej. Realizacji tego programu służyła ustawa Sejmu PRL z 24 lutego 1989 r., a poprzedziły ją dwie inne ustawy uchwalone 23 grudnia 1988 r. „O podejmowaniu działalności gospodarczej” oraz „O działalności gospodarczej z udziałem podmiotów zagranicznych”. Te dwa akty prawne miały zapoczątkować odejście od dotychczasowego sposobu zarządzania gospodarką i stać się ważnym etapem w budowie nowego modelu. Pozwalały bowiem na tworzenie nowych przedsiębiorstw, znosiły różnorodne bariery ich funkcjonowania, np. w dostępie do kredytów, dawały dogodne warunki inwestorom zagranicznym i ulgi podatkowe kapitałowi zagranicznemu (3-letnie wakacje podatkowe), znosiły uprzywilejowanie przedsiębiorstw państwowych, a także dopuszczały możliwość swobodnego dysponowania częścią majątku przedsiębiorstwa. Od tej pory w działalności gospodarczej miało być dozwolone wszystko, czego prawo nie zabraniało. Nowy rząd postulował liberalizację oraz stworzenie „socjalistycznej gospodarki rynkowej”, rozumianej jako samodzielność i respektowanie przez przedsiębiorstwa wymogów racjonalności i rachunku ekonomicznego, co znalazło potwierdzenie w czasie III Ogólnopolskiej Konferencji Teoretyczno-Ideologicznej PZPR w lutym 1989 r.³³ Wzorem lat poprzednich partia pozostawiała sobie możliwość kontrolowania procesów gospodarczych poprzez centralne planowanie. Podjęto jednocześnie przygotowania do rozmów z opozycją przy Okrągłym Stole.

W Czechosłowacji zmiany zaszły dopiero pod koniec 1989 r., już po upadku komunizmu w Polsce. Zachowawczą postawę prezentowały także kierownictwa partii komunistycznych w NRD, w Bułgarii oraz w Rumunii. Odrzucono tam możliwość przeprowadzenia reform wzorowanych na radzieckiej „pierestrojce”.

NEGOCJACJE I POROZUMIENIA PRZY „OKRĄGLYCH” I „TRÓJKĄTNYCH STOŁACH” DROGĄ
DO DEMOKRATYZACJI PAŃSTWA

Cechą charakterystyczną trzeciej fali demokratyzacji były negocjacje, kompromisy i porozumienia.³⁴ Uczestniczyli w nich przywódcy rządowi i opozycyjni. Komuniści zdecydowali się negocjować podstawowe warunki zmiany systemowej z przywódcami opozycyjnymi, których wcześniej więzili (Lech Wałęsa, Vaclav Havel). Zwolnieni politycy byli na ogół na tyle umiarkowani, by podjąć rozmowy ze sprawcami ich uwięzienia.³⁵

³³ *Kształt polskiego socjalizmu. Główne problemy III Ogólnopolskiej Konferencji Ogólnoteoretyczno-ideologicznej*, Warszawa 1989, s. 2-12.

³⁴ Zmiany w wyniku obcej inwazji i narzucenia systemu nastąpiły w dwóch państwach: w Panamie i w Grenadzie; rewolucyjne przesilenie miało miejsce także w dwóch przypadkach: w Portugalii i Rumunii, z tym że w tym ostatnim doszło do krótkotrwałego powstania miejskiego, wspieranego przez siły zbrojne. Znaczące walki pomiędzy oddziałami wojsk miały miejsce jeszcze na Filipinach, w Boliwii i Nikaragui.

³⁵ S. Huntington, *op. cit.*, s. 163.*

Historyk Timothy Garton Ash stworzył neologizm „refolucja” (negocjacja).³⁶ Termin ten opisuje sytuację, w której np. polski model wypracowany przy Okrągłym Stole oznacza obalenie systemu poprzez zawiązanie sojuszu na rzecz reform. Ta „mieszanina reformy i rewolucji” zawiera silny i zasadniczy element „zmian odgórnych”, którym przewodziła oświecona mniejszość z będących u władzy partii komunistycznych. Ale - na co zwracał uwagę Ash - istniał też drugi ważny element: powszechne naciski oddolne. Cykle protestów i represji w państwach komunistycznych doprowadziły do wynegocjowania porozumień pomiędzy rządami i opozycją.

Negocjacje miały miejsce w Polsce, na Węgrzech, w Czechosłowacji, w NRD, w Bułgarii, a po obaleniu Nicolae Ceausescu także w Rumunii. Porozumienia w sprawie wprowadzenia demokracji przybierały wiele form. W większości omawianych państw negocjowano przy „okrągłym stole”. Rozmowy toczyły się między lutym 1989 r. a marcem 1990 r. Na Węgrzech rząd oraz opozycja wynegocjowały porozumienie „trójkąta” (w węgierskim „trójkątnym stole” uczestniczyli przedstawiciele WSPR, „Okrągłego Stołu Opozycji” oraz prokomunistycznych organizacji społecznych). W NRD równoległe do rozmów przy „okrągłym stole” (8 grudnia 1989 r. - 29 stycznia 1990 r.) toczyły się działania dyplomatyczne na rzecz zjednoczenia Niemiec. Przedstawiciele władz Republiki Federalnej Niemiec domagali się przeprowadzenia wolnych wyborów do parlamentu i likwidacji monopolu partii komunistycznej. Uczestniczyli w części posiedzeń „okrągłego stołu”.

Rozmowy były poprzedzone rokowaniami wstępnymi. Na ogół zdecydowano o jawności i porządku obrad, ustalano harmonogram czasowy problemów do rozstrzygnięcia. Znamienne, że nazwa wydarzenia była na ogół nieadekwatna do rzeczywistości.³⁷ Okrągłe Stoły były spotkaniami stron, które nie były równoprawne. To władze dysponowały aparatem przymusu, miały - przynajmniej w pierwszej fazie transformacji - większe możliwości oddziaływania na opinię społeczną, decydowały o terminie rozpoczęcia rozmów oraz o sposobach realizacji postanowień. Wniosek ten odnosi się do sytuacji w Polsce, w Bułgarii, na Węgrzech, w Rumunii.

W ZSRR nie doszło do rozmów, gdyż Gorbaczow nie miał odpowiedniego partnera w postaci opozycji i kościoła.

W trakcie pierwszego wydarzenia tego typu, w Polsce (6 lutego - 5 kwietnia 1989 r.), komuniści podjęli debatę nad reformą socjalizmu. Dysponowali jasno określonym celem strategicznym: uratowanie systemu, zachowanie władzy oraz

³⁶ T. G. Ash, *Wiosna obywateli. Rewolucja 1989 widziana w Warszawie, Budapeszcie, Berlinie i Pradze*, tłum. A. Husarska, Londyn 1990, s. 9, 13-14.

³⁷ „Okrągły stół” bowiem to spotkanie osób zainteresowanych jakimś problemem, debata, w której nie ma z góry ustalonego porządku obrad oraz miejsc przewidzianych dla osób-uczestników debaty, podziału na wyżej stojących w hierarchii i tzw. miejsc gorszych. Zob. Z. J. Hirsz, *Między II a III Rzeczypospolitą 1944-1989*, Białystok 1993, s. 258.

wkomponowanie opozycji w system; uzyskanie legitymizacji poprzez porozumienie z opozycją i kontrolowanie odgórne reform; podzielenie się odpowiedzialnością. Mieli wytyczone cele działania przy Okrągłym Stole: doprowadzenie do ugody w kwestii prezydenta, szybkich i wspólnych wyborów parlamentarnych, wprowadzenie opozycji do parlamentu, rozstrzygnięcie wyników wyborów przed głosowaniem, ewentualnie - po wyborach - na 4 lata utworzenie rządu wielkiej koalicji z udziałem „Solidarności”, nowelizację ustawy o stowarzyszeniach. Wyznaczyli granicę dopuszczalnych ustępstw: dla opozycji 30%, a maksymalnie 35% miejsc w Sejmie, mandaty radnych i senatorów, legalizację „Solidarności”, umożliwienie prowadzenia działalności politycznej w stowarzyszeniach, ograniczony dostęp do mediów. Większość tych celów udało się zrealizować.³⁸ Z ich strony było mowy o zmianie ustroju politycznego. Opozycja zaś nie aprobowała socjalizmu.

Debata pokazała, że w kwestii wolności i praw obywatelskich PZPR zadowolą Konstytucja PRL. Nie proponowano rozszerzania indeksu praw osobistych, obywatelskich i politycznych. Przy Okrągłym Stole komuniści zablokowali możliwość działania nowych partii politycznych. Mieli zamiar zmusić istniejące już opozycyjne partie polityczne do legalnego działania w ramach stowarzyszenia. Wydaje się, że w okresie Okrągłego Stołu nie byli przygotowani do rezygnacji z kierowniczej roli PZPR w państwie. W okresie Okrągłego Stołu pluralizm polityczny i społeczny rozumiano jako poszerzenie sceny politycznej o ruch związkowy, stowarzyszenia, kluby polityczne. Casba Bekes, politolog i historyk, uczestnik konferencji w Miedzeszynie (odbyła się w dniach 21-23 października 1999 r. na temat „Polska 1986-1989: koniec systemu”), przypomniał spotkanie komunistów polskich z delegacją komunistów węgierskich w marcu 1989 r., w czasie którego ci ostatni mogli poznać poglądy gospodarzy na temat pluralizmu. Z przeprowadzonych wówczas rozmów wynikało, że przywódcy PZPR mieli nadzieję na długi okres przejściowy, a w przewidywanej (na 1991 rok) nowej konstytucji dopuszczali istnienie tylko trzech partii: komunistycznej, ludowej i demokratycznej. Przewidywane przez PZPR zmiany nie szły zatem daleko. W Polsce w najbliższym czasie nie zakładano wprowadzenia pluralizmu politycznego, rozumianego jako legalną walkę o zdobycie lub utrzymanie władzy państwowej ugrupowań zróżnicowanych pod względem ideologiczno-programowym.³⁹

³⁸ *Stanowisko w sprawie reform politycznych*, [w:] *Porozumienia Okrągłego Stołu*, Warszawa 6 lutego - 5 kwietnia 1989 r., NSZZ „Solidarność” Region Warmińsko-Mazurski 1989, s. 5-7. Komuniści jeszcze trzy miesiące wcześniej opowiadali się za „socjalistyczną demokracją parlamentarną”, którą chcieli budować razem ze społeczeństwem obywatelskim, co było niemożliwe do urzeczywistnienia. Zob. *Stanowisko KC PZPR w sprawie pluralizmu politycznego i pluralizmu związkowego*, „Trybuna Ludu”, 20 I 1989, nr 17, s. 3.

³⁹ Brak w PZPR woli wprowadzenia pluralizmu politycznego albo chociażby równoprawnego współdziałania w ramach dotychczasowej koalicji potwierdzały „Propozycje zasad współdziałania rządu i terenowych organów administracji państwowej z partiami koalicji rządzącej w nowym

PZPR nie zgodziła się także na podjęcie przy Okrągłym Stole prac nad nową ustawą o zgromadzeniach, co zaproponowali komuniści na Węgrzech. Opozycji nie udało się doprowadzić do zmiany przepisów ograniczających korzystanie z konstytucyjnego prawa do zgromadzeń.⁴⁰ PZPR zablokowała także dyskusję na rzecz odtworzenia samorządu terytorialnego oraz nie zgodziła się na zniesienie najbardziej restrykcyjnych przepisów Kodeksu karnego oraz Kodeksu wykroczeń, co postulowała opozycja. W kwestii zasięgu praw i wolności obywatelskich godzono się jedynie na rozszerzenie prawa działalności stowarzyszeń, związków zawodowych oraz umożliwienie części opozycji ograniczonego dostępu do parlamentu i środków masowego przekazu.⁴¹

Generalnie strona koalicyjno-rządowa widziała przyszłość kraju w reformowaniu socjalizmu. Zmiany przyjęte w drugiej połowie lat osiemdziesiątych, w tym przy Okrągłym Stole, były znaczną ewolucją myśli politycznej. Nie było mowy o realizacji w najbliższej przyszłości prawa do swobodnego wyboru władz czy życia w systemie demokratycznym. Niewątpliwie Okrągły Stół dał wiele tzw. otwarć, a przede wszystkim możliwość poznania woli społecznej, co nastąpiło w wyniku wyborów w czerwcu 1989 r.

Postanowienia podejmowane przy okrągłych stołach w innych państwach komunistycznych szły znacznie dalej z tego względu, że miały miejsce już po zmianie ustrojowej w Polsce. Stąd na Węgrzech celem było określenie sposobu wprowadzenia demokracji. Poza tym na Węgrzech obrady przy „trójkątnym” stole (13 czerwca - 18 września 1988 r.) przebiegały pod naciskiem opozycji. Trwały długo ze względu na sposób podejmowania decyzji przez opozycję (uzgadnianie stanowisk przez partie polityczne; w Polsce decyzje były podejmowane przez wąskie gremia).

Na Węgrzech zdecydowano o kilku ważnych sprawach: 1) wolne wybory do parlamentu i samorządów oraz prezydenckie, 2) swoboda zrzeszania się (pluralizm polityczny), 3) pełne uznanie i poszanowanie praw obywatelskich, 4) zasada państwa prawa, 5) cywilna kontrola nad armią.⁴² W trakcie obrad opracowano projekt nowej konstytucji i innych ustaw, które miały skierować Węgry na tory demokracji parlamentarnej i systemu wielopartyjnego. Porozu-

układzie politycznym” z 28 lutego 1989 r. Rakowski, jako szef rządu oraz surowy krytyk istniejącego sposobu sprawowania władzy zakładał, że w okresie przejściowym PZPR z tytułu swej przewodniej roli zachowałaby, na zasadzie koalicyjnej umowy, przywilej inicjatywy i koordynacji programowej i organizacyjnej. Rolę „arbitra” w wypadku powstania takiej konieczności mógłby spełniać przewodniczący Rady Państwa, a w przyszłości prezydent, [w:] *Polska 1986-1989: koniec systemu. Materiały międzynarodowej konferencji*, Miedzeszyn, 21-23 października 1999, t. 3. *Dokumenty*, pod red. A. Dudka, A. Friszkego, Warszawa 2002, s. 212-213.

⁴⁰ *Porozumienia Okrągłego Stołu...*, s. 93-94; P. Smoleński, *Szermierze okrągłego stołu. Zwątpienia i nadzieje*, oprac. red. M. Łukasiewicz, Warszawa 1989, s. 103.

⁴¹ Zob. K. Trembicka, *Okrągły Stół w Polsce. Studium o porozumieniu politycznym*, Lublin 2003, s. 314-341.

⁴² B. Góralczyk, *Transformacja postkomunistyczna 1990-2003*, Warszawa 2003, s. 42 i n.

mienie dotyczyło także trybu i terminu wyborów prezydenta. Komuniści chcieli, aby prezydenta wyłonić w głosowaniu powszechnym i to przed wyborami parlamentarnymi. Liczyli na sukces wyborczy Pozsgaya. Opozycja z kolei chciała odwlec wybory.⁴³ 23 października 1989 r. porozumienia zostały przyjęte w formie ustaw przez parlament. Zrezygnowano wówczas w konstytucji z przewodniej roli partii komunistycznej, dyktatury proletariatu, utworzono urząd prezydenta, uchwalono ustawę o partiach politycznych oraz o wyborach do parlamentu. Zmieniono nazwę państwa na Republika Węgierska.⁴⁴

W Czechosłowacji ustalono, że nowy prezydent będzie wybrany przez Zgromadzenie Federalne.⁴⁵

W Bułgarii (16 stycznia - 12 marca 1990 r.) toczono rozmowy o pojednaniu narodowym, systemie politycznym, praworządności, nowej ordynacji wyborczej, kwestiach społeczno-ekonomicznych.⁴⁶ Przed rozpoczęciem rozmów władze poczyniły ustępstwa na rzecz nacjonalistów, ustalając, że regiony zamieszkałe przez Turków nie uzyskają autonomii. W wyniku porozumień wykreślono z konstytucji zapis o przewodniej roli partii. Niemniej przystępujący do rozmów przedstawiciele władz nie chcieli dokonywać dalej idących zmian przed posiedzeniem zjazdu Bułgarskiej Partii Komunistycznej, prezentowali postawę zachowawczą. Dokumenty końcowe przewidywały, że „okrągły stół” będzie zatwierdzał ważne ustawy przed przedstawieniem ich parlamentowi, regulowały stosunki partii politycznych z państwem oraz udział tych partii w kampanii wyborczej, w tym dostęp do środków masowego przekazu. Wśród postanowień politycznych, wzorem Polski i Węgier, znalazło się ustanowienie urzędu prezydenta. USD (Unia Sił Demokratycznych) domagała się przed ostatecznym podpisaniem porozumienia: odebrania MON i MSW, broni cywilom, wprowadzenia zakazu noszenia broni przez funkcjonariuszy wojska i milicji poza miejscem pracy i służby, przestrzeganie prawa oraz kierowanie do sądów spraw przeciw autorom apeli i wypowiedzi siejących nienawiść.⁴⁷ Nie osiągnięto porozumienia w kwestiach reform gospodarczych.⁴⁸

Generalnie we wszystkich państwach, w których toczyły się rozmowy przy okrągłych i trójkątnych stołach, porozumienia obejmowały kilka kwestii: utworzenie urzędu prezydenta, budowa systemu demokracji parlamentarnej, nowe wybory parlamentarne z udziałem opozycji, wprowadzenie pluralizmu politycznego. Za wyjątkiem Polski na ogół zdecydowano o przeprowadzeniu wolnych i demokratycznych wyborów do parlamentu, o zmianach w konstytucji

⁴³ G. Ash, *Wiosna obywateli*, Londyn 1990, s. 39-41; *Poker z prezydentem. Rozmowa z Elemérem Hankissem, ekspertem węgierskiej opozycji*, „Życie Warszawy”, 24 XI 1989.

⁴⁴ Zob. J. Gorzowski, W. Morawski, *op. cit.*, s. 55-57.

⁴⁵ *Jesień ludów*, t. 1, s. 217.

⁴⁶ Zob. J. Gorzowski, W. Morawski, *op. cit.*, s. 103.

⁴⁷ „Gazeta Wyborcza”, 6 VI 1990.

⁴⁸ *Jesień Ludów*, t. 2, s. 59.

w postaci: likwidacji przepisów o kierowniczej roli partii marksistowsko-leninowskiej, dyktaturze proletariatu, o wprowadzeniu pluralizmu politycznego. W Polsce analogiczne zmiany przeprowadzono po przegranych przez PZPR wyborach czerwcowych w 1989 r.

Inaczej potoczyła się sytuacja w Rumunii, gdzie opozycja powstała późno. Dopiero w 1987 r. utworzono konspiracyjny, wolny związek zawodowy. Kierownictwo partii komunistycznej z Ceausescu nie akceptowało zmian zachodzących w innych państwach bloku, próbowało zorganizować przeciw Polsce interwencję Układu Warszawskiego.⁴⁹ Zjazd Rumuńskiej Partii Komunistycznej w dniach 20-24 listopada 1989 r. zakończył się sukcesem dotychczasowego lidera. We wszystkich krajach upadły już dawne reżimy. Miało to wpływ na postawę społeczeństwa Rumunii. Manifestacje w Timisoarze z 16 i 17 grudnia 1989 r. dały początek rewolucji rumuńskiej. Rozszerzyły się na stolicę państwa Bukareszt (21 grudnia). Reakcją władz było użycie broni palnej. Strajki i demonstracje potraktowano jako intrygę węgierską. Rewolucji nie udało się stłumić w zarodku, gdyż wojsko przeszło na stronę demonstrantów i strajkujących. Doszło do starcia między wojskiem a Securitate, w wyniku którego nastąpił 22 grudnia upadek i uwięzienie Ceausescu (25 grudnia proces i egzekucja) oraz powstanie Frontu Ocalenia Narodowego. Nowym prezydentem został komunista Ion Iliescu. W Rumunii, mimo obrad przy „okrągłym stole” (27 stycznia - 1 lutego 1990 r.), najważniejsze procesy zachodziły wśród wojska i policji. Rozgrywka między nimi, zwana drugą (po grudniowej) rewolucją zakończyła się zwycięstwem wojska.

WSPARCIE PROCESU REFORM PRZEZ ZSRR

Cechą wspólną transformacji było wsparcie ZSRR dla procesu reform w państwach bloku. Do końca nie wiadomo, jaki zakres reform politycznych Gorbaczow popierał i przewidywał. Wydaje się, że w stosunku do państw bloku dotyczyło to trzech rodzajów działań. Po pierwsze, działań na rzecz usunięcia dotychczasowych przywódców komunistycznych w niektórych krajach: Ericha Honeckera w NRD, Todora Żiwkowa w Bułgarii i Milosa Jakesa w Czechosłowacji i zastąpienia ich politykami zdolnymi do dokonania reform, którzy byłiby jednocześnie jego naturalnymi sprzymierzeńcami. Nowe podejście ZSRR otworzyło drogę do usunięcia dotychczasowych przywódców. Ważna była na początku października wizyta Gorbaczowa w Berlinie Wschodnim, gdzie stwierdził, że „życie karze tych, którzy przychodzą zbyt późno”. Przyczynił się on do usunięcia Honeckera. W listopadzie ZSRR miał swój udział w usunięciu Żiwkowa z funkcji szefa partii komunistycznej w Bułgarii i stworzeniu rządu Petera Mladenowa. Po drugie przywódca radziecki zachęcał także władze do

⁴⁹ „Gazeta Wyborcza”, 29 IX-1 X 1989.

przeprowadzenia reform. W Czechosłowacji Gorbaczow namawiał Jakea i Ladislava Adamca do dokonania zmian latem 1989 r. Po trzecie, nakłonił też komunistów polskich do udziału w rządzie kierowanym przez Tadeusza Mazowieckiego.⁵⁰

ODRZUCENIE REZULTATÓW POROZUMIENIA PRZEZ POLAKÓW I WĘGRÓW
I PRZYSPIESZENIE PROCESU ZMIAN

W dwóch państwach, w Polsce i na Węgrzech, osiągnięte w negocjacjach kompromisy przysporzyły problemów przywódcom politycznym. W Polsce zwolennicy „Solidarności” i PZPR poczuli się wyalienowani wobec tych organizacji po zawarciu kompromisu. Atakowany był Wojciech Jaruzelski i Lech Wałęsa. Pierwszy, że oddał zbyt dużo władzy, drugi zarówno za samo rozpoczęcie rozmów, jak i za zbyt duże ustępstwa. Na Węgrzech porozumienie zostało zaatakowane przez dysydenckie ugrupowania opozycyjne. Poza tym społeczeństwo nie zaakceptowało wyników umów zawartych między władzą a ówczesną opozycją.

W Polsce pierwsza tura odbytych 4 czerwca 1989 r. wyborów do Sejmu i Senatu przyniosła bezapelacyjne zwycięstwo opozycji. Na 161 miejsc w Sejmie, które przypadły jej na mocy porozumień, uzyskała aż 160. Do Senatu opozycja na 100 miejsc zdobyła aż 92. Jeżeli chodzi o stronę koalicyjno-rządową, to w pierwszej turze udało jej się wprowadzić do Sejmu jedynie 3 posłów. Z wyjątkiem dwóch osób (Mikołaja Kozakiewicza i Adama Zielińskiego) porażkę ponieśli kandydaci umieszczeni na liście krajowej. Słusznie zatem w PZPR wynik wyborów odczytano jako wyraźne rozstrzygnięcie na korzyść „Solidarności”, a tym samym jako zdecydowane zanegowanie i odrzucenie przez społeczeństwo dotychczasowego modelu rządzenia.⁵¹ Rezultaty wyborów świadczyły także o zanegowaniu przez społeczeństwo istoty kontraktu zawartego przy Okrągłym Stole, który - bez względu na wynik głosowania - gwarantował większość w parlamencie dotychczas rządzącym.

Wynik wyborów czerwcowych w 1989 r. i nowe strajki, których konsekwencją było poniekąd utworzenie rządu Tadeusza Mazowieckiego z opozycji, przyspieszyły proces zmian. Okazało się, że aspiracje społeczne, przynajmniej w sprawach politycznych, poszły dalej, niż to przewidywały dokumenty końcowe Okrągłego Stołu.

W Polsce elita polityczna zbagatelizowała rezultaty wyborów czerwcowych i zrealizowała kontrakt. Podjęto dwa działania, które klóciły się z wolą społeczną. 1. Zmiana reguł gry w czasie wyborów, czego dowodem była nowe-

⁵⁰ S. P. Huntington, *op. cit.*, s. 107-108.

⁵¹ *Informacja Wydziału Pracy KC PZPR na temat II tury wyborów do Sejmu i Senatu z 15 czerwca 1989 r.*, [w:] *Polska 1986-1989: koniec systemu*, t. 3, s. 275.

lizacja ordynacji wyborczej między pierwszą a drugą turą głosowania tak, aby 33 mandaty stracone przez stronę koalicyjno-rządową z listy krajowej przenieść do okręgów. U progu transformacji, za zgodą opozycji demokratycznej, stworzono niebezpieczny precedens: w imię racji politycznych można manipulować prawem. 2. Poparcie części środowiska opozycyjnego dla wyboru gen. Jaruzelskiego na prezydenta. Rezultatem tych działań (przy jednoczesnym pacyfikowaniu ruchu Komitetów Obywatelskich) było przyczynienie się do likwidacji entuzjazzmu społecznego, tak potrzebnego do przeprowadzenia w krótkim czasie daleko idących zmian.

Kluczową decyzję naród węgierski podjął w drodze referendum: 26 listopada 1989 r. społeczeństwo odrzuciło postanowienia zawarte w wyniku rozmów „trójkątnego stołu”, zgodnie z którymi powszechne i bezpośrednie wybory prezydenta miały odbyć się przed wyborami do Zgromadzenia Narodowego (opowiadali się za tym komuniści i umiarkowana część opozycji). Tak więc najpierw miały się odbyć demokratyczne wybory do parlamentu, co nastąpiło 25 marca 1990 roku.⁵²

Przyspieszenie procesu zmian w Europie Środkowo-Wschodniej nastąpiło pod koniec 1989 r. W październiku 1989 r. upadł reżim komunistyczny w NRD. Również w Bułgarii rząd komunistyczny rozpoczął proces liberalizacji (listopad). W 1990 r. odbyły się wybory.

W Rumunii Front Ocalenia Narodowego z komunistą Ionem Iliesku przejął władzę po upadku Ceausescu i pięć miesięcy później wyraźnie wygrał wybory (odbyły się 20 maja 1990 r.).⁵³ W Bułgarii (10 i 17 czerwca 1990) partia komunistyczna, po zmianie nazwy na „socjalistyczna”, zdobyła kontrolę nad Zgromadzeniem Narodowym. Zwycięstwo było możliwe dlatego, że nowi przywódcy odciepli się od dotychczasowych. Monopol ich władzy został naruszony (uzyskali 211 miejsc w 400-osobowym Zgromadzeniu Narodowym). Opozycja była w stanie zablokować każdą ustawę.⁵⁴

W Czechosłowacji przełomowy był 24 listopada 1989 r. Na nadzwyczajnym posiedzeniu KC KPCz ustąpił Milos Jakeš oraz komuniści uważani za zwolenników twardej linii. Nowym sekretarzem generalnym został wybrany Karel Urbanek. 29 listopada parlament dokonał zmiany w konstytucji poprzez wykreślenie artykułu o przewodniej roli KPCz i o marksizmie-leninizmie jako o ideologii państwowej.⁵⁵ Dokonano wyboru prezydenta. Został nim 29 grudnia 1989 r. Vaclav Havel, kandydat Forum Demokratycznego. W krótkim czasie dokonano daleko idących zmian: wprowadzenie pluralizmu politycznego oraz podstawowych praw i wolności obywatelskich, przejęcie przez państwo majątku

⁵² J. Gorzowski, W. Morawski, *op. cit.*, s. 58.

⁵³ *Ibid.*, s. 150-151.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 105-106.

⁵⁵ A. Jagodziński, A. Łomanowski, *Praga w samo południe*. „Gazeta Wyborcza”, 29 XI 1989.

Komunistycznej Partii Czechosłowacji. W lutym 1990 r. zlikwidowano Służbę Bezpieczeństwa, w marcu zniesiono całkowicie cenzurę (w Polsce cenzura ostatecznie została zniesiona dopiero w czerwcu 1990 r.). Wybory powszechne odbyły się 8-9 czerwca 1990 r. i przyniosły sukces Forum Obywatelskiemu i Stowarzyszeniu Przeciw Przemocy.

Wystąpiły także inne prawidłowości. W części państw w wyniku porozumienia nastąpiły przekształcenia w obrębie organów władzy wykonawczej w postaci powołania rządów koalicyjnych. S. Huntington traktuje utworzone wówczas rządy koalicyjne jako formę zapewnienia komunistom i opozycji ochrony ich interesów w czasie przemian. Charakterystyczne było, że w transformacji rządzący prawie nigdy nie podlegali karom. W Polsce po przegranych przez komunistów wyborach na czele nowego, koalicyjnego rządu stanął T. Mazowiecki z opozycji. W NRD ustalono, że zostanie utworzony przejściowy, ponadparlamentarny rząd „odpowiedzialności narodowej”. W Czechosłowacji w drugim dniu obrad okrągłego stołu, 9 grudnia utworzono „rząd porozumienia narodowego” z partyjnym premierem Marianem Alfą. Stanowiska rządowe zostały rozdzielone pomiędzy obie strony. W Rumunii utworzono Tymczasową Radę Jedności Narodowej.

W większości państw doszło do przekształcenia partii komunistycznych w socjalistyczne bądź socjaldemokratyczne: PZPR przekształciła się Socjaldemokrację Rzeczypospolitej, BPK w Bułgarską Partię Socjalistyczną, WSPR w Węgierską Partię Socjalistyczną.

WNIOSKI

Zmiana systemu władzy w Europie Środkowo-Wschodniej w decydującym okresie zajęła niespełna rok. Charakterystyczne dla procesu transformacji było umiarkowanie w stosowanej taktyce i prowadzonej polityce, porzucenie przemocy jako środka polityki, stosowanie polityki kompromisu. Środkiem nacisku na władze w celu wymuszenia zmian były różnego rodzaju zachowania zbiorowe: demonstracje, happeningi, a w NRD spontaniczne obalanie muru berlińskiego, masowe wędrówki przez granicę.

Generalnie w państwach bloku komunistycznego wszędzie poza Rumunią upadek rządów komunistycznych miał bezkrwawy charakter. W Rumunii doszło do walk, gdyż Nicolae Ceausescu nie chciał ustąpić ze stanowiska, tak jak chociażby przywódcy komunistów bułgarskich i niemieckich: Teodor Żiwkow oraz Erich Honecker.

SUMMARY

The transformation of government system in Central-Eastern Europe happened as part of the third wave of democratization, a process that occurred on a global scale in the last decade of the twentieth century. Among the external and internal factors that accelerated the process of collapse of the system of "real socialism" the most important were: a turnabout in the US policy under Ronald Reagan, the appointment of Mikhail Gorbachev to the post of Secretary General of the Central Committee of Soviet Communist Party (CPSU) in 1985 and the "perestroika", which he launched, the events of 1989 in Poland (both the Round Table and the formation of government with the previously ruling party and with part of the opposition), the deepening multilevel internal crisis and inability to compete with the West, or the more so to face up to the challenges of the present day, and the emergence of political opposition in communist bloc countries.

Regularities and similarities include negotiations, compromise and agreements at the "round table" with the participation of government and opposition leaders in Poland, in Hungary (the so-called triangular table), in Czechoslovakia, East Germany, Bulgaria, and in Rumania. Talks were held between February 1989 and March 1990. Agreements covered several issues: the creation of the office of president, building the system of parliamentary democracy, new parliamentary elections with the participation of the opposition, introduction of political pluralism. With the exception of Poland, it was generally decided to hold free and democratic parliamentary elections, to amend the constitutions by repealing provisions on the leading role of the Marxist party and dictatorship of the proletariat, and to introduce political pluralism. In Poland, analogous changes were carried out after the defeat of the Polish United Workers' Party in the June elections in 1989. The change in the system of power in Central Eastern Europe in the decisive period took less than a year. Characteristic of the process of transformation was moderation in the tactics applied and policies conducted, giving up violence as a political means, and the use of compromise tactics. The ways of pressurizing the authorities in order to force changes included all kinds of collective behaviour: demonstrations, happenings, and in East Germany spontaneous pulling down of the Berlin Wall and mass walks across the border. In general, apart from Rumania, the collapse of communist rule everywhere in the communist bloc countries, was bloodless.